

архітектурна спадщина

ПАМ'ЯТКА КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ

Олександр МОРОЗОВ

Вже не одне століття на Соборній площі Ніжина, у середмісті, височить Миколаївський собор. Струнка, хрещата в плані, п'ятибанна споруда і сьогодні милує око, вражає довершеними архітектурними формами.

Дослідники мають церкву св.Миколи в Ніжині за одну з найдавніших мурованих доби раннього бароко на Лівобережжі, закладення її відносять до половини XVII століття. Вважають, що саме на цьому соборі майстри чернігівської архітектурної школи відпрацьовували свої методи – переносячи народні традиції з дерев'яного будівництва в муроване. Невдовзі, успадковуючи та розвиваючи особливості ніжинської будівлі, з'явилися подібні в різних місцях України: Троїцький собор Густинського монастиря під Прилуками (1672-1676 рр.), Катерининська церква в Чернігові (1690-ті рр.–поч.XVIII ст.), Успенський собор у Новгороді-Сіверському (кін.XVII–поч.XVIII ст.), Всіх-святська церква Києво-Печерської лаври (1696-1698 рр.), Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві (1696-1701 рр.) та багато інших¹.

Миколаївський собор постає домінантою старого міста: довкола нього складається архітектурний ансамбль Соборної площі. У XVIII–XIX століттях тут зводять теплу церкву Йоана Предтечі (нині міський будинок культури),

струнку двоярусну дзвіницю з невеличкою каплицею (не збереглася) та торговельні ряди, що належали церкві.

Доля обійшла пам'ятку, як і багато храмів України. Собор не раз горів упродовж XVII–XIX століть, найнищівніша була пожежа 1797 року. Після багаторазових перебудов утратив первісну форму бань та зовнішній декор на стінах. Був закритий під час масової антирелігійної кампанії 20–30-х років, коли висаджували в повітря храми, розпилювали на дрова іконостаси, палили стародруки. Старі мешканці міста пам'ятають, як руйнували дзвіниці грецької Михайлівської та Спасо-Преображенської церков, розбирали на будівельні матеріали споруди Ветхоріздвяного Георгіївського монастиря – пам'ятки XIV століття, псували зовнішній вигляд Замкової Богоявленської церкви (там холодильник міськторгу), підривали Успенську церкву 1764 року з дзвіницею (сьогодні на її підмурку височить страхітлива споруда міського будинку побуту) . . . Під час війни потерпіли, а згодом були розібрані такі чудові цивільні споруди, як будинок богоугодного закладу (архітект Вісконті, 1817 р.) та приміщення Ніжинського магістрату (архітект М.Казаків, кінець XVIII століття, тепер – сквер імені Л.Губіної).

Хтозна, що очікувало Миколаївський собор, якби міська влада не визнала його придатним . . . під склад. Коли в 1950 році чернігівські реставратори на чолі з М.Говденко оглядали його, перед ними постала жахлива картина: зруйновані бані, провалені склепіння, знищені малювання, завалена сміттям підлога. Західні двері собору були розширені з розрахунком, щоб у середину вівтаря могла заїжджати вантажівка. Так зруйнували чудовий портал. На жаль, не відомо, коли і як загинув різьблений, з позолотою іконостас, створений місцевим майстром Василем Реклинським у 1734 році. Він був одним із найбільших в Україні тих часів і мав шість ярусів².

У 1990 році, після довготривалої копіткої праці, унікальну пам'ятку реставрували. Повернули первісний вигляд бань, відновили чудове кам'яне мереживо на стінах, а над старовинною площею залунали урочисті дзвони.

На жаль, історія не зберегла точну дату заснування собору: дослідники чимало років сперечаються щодо цього, але згоди так і не дійшли. Автор „Черниговского наместничества топографическое описание” О.Шафонський писав

Миколаївський собор у Ніжині
Світлина автора

про походження собору: „Церква святителя Миколи Чудотворця соборна. Перед нею стояла на сьому місці дерев'яна. Та ні про початок дерев'яної, ні мурованої немає жодних відомостей”. Зазначивши, що бракує належних документів (дослідник працював в архівах Ніжинського магістрату), він наводить перекази місцевих старожилів: „Повідають, що що муровану (церкву.— О.М.) козаки полку Ніжинського спорудили, що могло статися не далі, як у середині минулого сімнадцятого століття, коли козаки проти Польщі посилились”³. Автор іншого дослідження —

„Історико-статистичного опису Чернігівської єпархії” архієпископ Філарет Гумілевський дотримувався думки, що мурований Миколаївський собор у Ніжині збудовано після 1668 року, — тоді місто спалив каральний загін князя Ромодановського за участь його мешканців у повстанні проти московських воєвод. Як свідчить „Літопис Самовидця”, князь Ромодановський з військом рушив на допомогу воєводі І.Ржевському, якого взяли в облогу козаки Ніжинського полку. Побачивши прихід карального загону, „ніжинці, узявшись з козаками, уступили з Ніжина, все зоставивши. Где прийшовши, князь Ромодановський стал у місті, и усе войско розграбило, и виходячи з Ніжина, місто спалил, нічого не зоставючи . . . ”

Після цієї пожежі місто відбудовували майже повністю. Відомо, що в 1669 році його мешканці зверталися до московського царя з проханням відбудувати укріплення та просили, щоб „і ратні люди, які у верхньому місті застаються, у будові міста великого помогали; та й волость уся, що в полку Ніжинському есть, щоб усі разом те місто будували . . . ”⁴. Як найбільш імовірну, думку Філарета Гумілевського підтримали й сучасні дослідники в усіх ґрунтовних виданнях історії української архітектури.

Останнім часом зріс інтерес фахівців до дати й обставин закладення цієї визначної пам'ятки. Пов'язане це насамперед з тим, що у фондах Ніжинського міського архіву співробітники краєзнавчого музею виявили „Ведомость о церкви Нежинской соборной за 1832 год”. Датуючи найдавніші друки, які згідно з описом 1832 року зберігалися в соборі, „Ведомость” установлює приблизну дату зведення його — 1634 рік⁵.

Проте поглиблене вивчення документів історії Ніжина XVII століття ставить під сумнів як цю дату, так і наведену Гумілевським.

По-перше, документ 1832 року подає тільки ймовірний час заснування собору, який аж ніяк не узгоджується з повідомленням О.Шафонського про усні перекази ніжинських старожилів.

По-друге, уважне вивчення документів дає змогу зробити висновок, що в половині XVII століття під соборний храм у Ніжині використовували зовсім іншу церкву.

Нагадаємо, що слід відрізняти серед міських храмів так звані парафіяльні, які обслуговували потреби населення окремих частин міста, від соборного, у якому відбувалися всі важливі

урочистості. Соборними вважали також центральні монастирські церкви, але в самому місті, як правило, такий храм був один.

23 січня 1654 року в Ніжині відбулася урочиста церемонія присяження місцевих жителів на вірність московському цареві Олексію Михайловичу. Для цього прибула делегація на чолі з боярином Василем Бутурліним. Подорожці перебування її в місті знаходимо в статейному спискові: „... І прийшовши в соборну церкву Живоначальної Трійці, говорили екстенію й молили Бога про государеве ... многолітнє здоров'я ...”⁶.

Отже, тоді мурований Миколаївський собор ще не існував, а всі урочистості відбувалися саме в Троїцькому дерев'яному соборі. До речі, мурована Троїцька церква і досі височить у середмісті, поблизу Соборної площі. Збудували її 1733 року на місці колишньої дерев'яної.

Першою достеменною згадкою про Миколаївський собор слід уважати повідомлення „Літопису Самовидця” від 18 червня 1663 року. Саме тоді Ніжин стає осередком драматичних подій, пов'язаних з так званою „Чорною радою”, коли під час обрання гетьмана Лівобережної України в місті сталися запеклі сутички між прибічниками претендентів на гетьманську булаву.

Самовидець свідчить, що після обрання горезвісний гетьман І. Брюховецький „...попровадил в соборную церкву святого Николая, где присягу виконал... зо всім войском”⁷.

Отже, згідно з цими документами, собор засновано між січнем 1654 та червнем 1663 років.

Дальші пошуки уможливили ще цікавіші висновки. Відомий вітчизняний історик О. Лазаревський, автор багатьох праць з історії Лівобережної України, наводить текст одного документа, датованого 1655 роком: ніжинська міщанка Копачовчиха у зв'язку з тим, що була тяжко хвора, продала свій будинок за 200 польських золотих. З цієї суми при свідках вона відказала „40 золотих и осмаков 50 полских на монастир ніжинский; на Троицу Святую другую сорок золотих и осмаков 50; на новую церкву, которая за помощью Божию и за старанием его мил. пана Ивана Ничипоровича, гетмана нашего северского, и паней матки его мил. фундована, дати має третью сорок золотих и осмаков 50 полских ...”⁸.

Як бачимо, міщанка Копачовчиха відписала

частину своїх коштів на Ветхоріздвяний Георгіївський монастир, що його тогочасні документи називали ніжинським. Другу частину віддала на ніжинську соборну Троїцьку церкву. І нарешті, третю частину „мала дати” на якусь „нову церкву”, що її 1655 року в Ніжині будували полковник Іван Ничипорович Золотаренко та його мати. Але ж саме тоді і з'являється в місті мурований Миколаївський собор! Про важливе функційне призначення „нової церкви” свідчить те, що її згадують поряд з такими об'єктами, як монастир та міський соборний храм.

Відомо, що ніжинський полковник Іван Золотаренко був людиною заможна. Тривалий час уважався наказним гетьманом реєстрового козацтва, брав участь у Визвольній війні 1648-1654 років і військових діях в Білорусі у 1654-1655 роках. Поріднився з Богданом Хмельницьким (гетьман 1651 року одружився з його рідною сестрою Ганною). Помер у грудні 1655 року від тяжкої рани, яку дістав при облозі міста Бихова.

Під час похорону в Корсуні, звідки родом небіжчик, у церкві, де було встановлено труну, виникла раптова пожежа. У полум'ї загинуло понад 430 присутніх на богослужінні⁹.

Причетність сім'ї Золотаренків до ніжинського Миколаївського собору підтверджують також інші факти. Ще й сьогодні від місцевих старожилів можна почути перекази про те, що саме в цьому храмі вінчалися сивовусий гетьман Богдан Хмельницький та дівчина-красуня Ганна Золотаренко. А за О. Шафонським, у ризниці Миколаївського собору довгий час переховували дорогоцінне Євангеліє, на срібному окладі якого було написано, що подарував його цьому храмові брат покійного полковника Василь Золотаренко 1658 року¹⁰. Треба зазначити, що від 1659 року Василь Золотаренко був ніжинським полковником і в 1663 році страчений з наказу Івана Брюховецького разом із переяславським полковником Якимом Сомком.

Отже, відомості про будівництво Миколаївського собору потрібно шукати серед документів часів Івана та Василя Золотаренків. До останнього часу виявлення їх не мало успіху. Але розгадка таємниці собору трапилася несподівано.

Поставило останню крапку в цій справі вивчення матеріалів про перебування в Ніжині відомого хорватського проповідника, місіонера та публіциста, який закликав до об'єднання всіх слов'янських держав, Юрія Крижанича.

Подорожуючи до Москви, він перебував в Україні та деякий час жив у Ніжині.

До міста Юрій Крижанич прибув у квітні 1659 року і з огляду на запеклі військові дії, що точилися за гетьманування Івана Виговського, мусив затриматися на довгі п'ять місяців. Людина допитлива, він добре ознайомився зі становищем в Україні і близько зійшовся з Василем Золотаренком та ніжинським протопопом Максимом Филимоновичем. Тут і побачив на власні очі новозбудований Миколаївський собор та дізнався про подробиці спорудження його. Згодом, опинившись у далекому Сибіру, куди його було заслано з наказу царя Олексія Михайловича, Крижанич відобразив тогочасні події в яскравих публіцистичних творах російською та латинською мовами.

В одному з них, розповідаючи про пожежу під час похорону Івана Золотаренка в Корсуні, Крижанич назвав її карою Божою за те, що ніжинський полковник та його козаки у військових походах грабували уніатські й католицькі церкви. Сам Крижанич був католиком і обстоював ідею об'єднання церков – унію. Зокрема, він писав: „Хто заперечуватиме тут чудо та явну помсту Божого правосуддя? Визнав це менший брат, Василь Золотаренко, до якого в спадок перейшли багатства покійного: для замолювання братових гріхів збудував він у Ніжині велику церкву в ім'я святителя Миколи. Але не дійшов до покаяння істинного, бо награване церковне майно не повернув туди, звідки воно було взяте, а тримав у себе. На майдані ніжинському збудував був купецьку комору з міцними замками та ланцюгами; вона, як розказують, була повна згаданих награваних святих речей. Я сам бачив два святих образи, що їх було винесено з литовських церков: один був прикріплений спочатку Василем іззовні над дверима збудованої ним церкви, про яку ми казали вище; другий залишався в нього, прибитий у внутрішньому покої до стіни будинку”. Але, на думку автора, за це Василь Золотаренко накликав на себе кару Божу: „ Не довго володів він святим начинням. Воевода Брюховецький звинуватив його в зраді та покарав злодійською карою”. Так закінчує свою розповідь Юрій Крижанич, перетворюючи трагічну долю ніжинського полковника на повчальну приповідь¹¹.

Отже, поглиблений аналіз наведених документальних свідчень спростовує помилкове

датування закладення й будівництва Миколаївського собору в Ніжині. Історичні джерела дають можливість простежити хронологію зведення його. Фундовано собор не пізніше 1655 року коштом козаків і міщан, зокрема ніжинського полковника Івана Золотаренка та його матері. Після загибелі Івана Золотаренка опікувався будівництвом брат покійного Василь. 1659 року собор уже діяв, про що свідчить Ю.Крижанич. Можливо, завершили будівлю 1658 року, коли Василь Золотаренко подарував храмові Євангеліє в коштовному окладі.

Сьогодні, як і багато років тому, сонячний полиск виграє золотом на хрестах, що увінчують посивілі від часу бані собору. До життя повернуто ще одну пам'ятку козацької слави наших прадідів, відновлено ще одну сторінку багатовікової історії Ніжина.

ПРИМІТКИ

¹ Логвин Г. Памятники искусства Советского Союза: Украина и Молдавия. – М.–Лейпциг, 1982. – С. XXXIII.

² Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – К., 1873. – Кн. VII. – С. 373.

³ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 456.

⁴ Гумилевский Ф. Значена праця. – С. 374; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 104-105.; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2. – С. 54-55.

⁵ Ніжинська філія ЧОДА. – Ф. 240. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арх. 152.

⁶ Воссоединение Украины с Россией. – М., 1953. – Т. 3. – С. 485.

⁷ Літопис Самовидця. – С. 91.

⁸ Лазаревский А. Обзорение Румянцовской описи Малороссии. – Чернигов, 1897. – Вып. 2. – С. 180-181.

⁹ Літопис Самовидця. – С. 71-72.

¹⁰ Шафонский А. Значена праця. – С. 465.

¹¹ Крижанич Ю. О промысле // Безсонов П. Сведения об открытой рукописи. – М., 1860. – С. 82-84.